

«*Back from the USSR*». *Viatgers al país dels Soviets*

Enric BOU

Sota aquest títol s'amaguen dues actituds contraposades que ha generat la cultura 'pop' a propòsit del viatge a l'antiga URSS. Una és la del desencís, com és la que domina la visita que efectuà el personatge de 'còmic' Tintín l'any 1930; i l'altra és còmica, tal com reportaven els *Beatles* en una coneguda cançó de 1968, del disc blanc. Òbviament deixo de banda una tercera, la de James Bond, per excessivament demagògica. Si em sembla útil de presentar plegades aquestes dues referències no és pas per un acte de frivolitat, sinó perquè resumeixen a la perfecció algunes de les actituds i models literaris que ha generat la visita a aquell món fascinant i desconegut, en plen segle XX, que fou fins fa ben poc la Unió Soviètica. Els dos viatges destacats, reaccionari fins extrems frustrants i vergonyosos el primer, i d'un psicodelisme innocent, gairebé entranyable, el segon, dibuixen un arc imaginari dins el qual es podrien englobar bona part de les contribucions de la literatura de viatges a aquella zona del planeta. Gosaria dir que ambdós resumeixen de forma caricaturitzada un gran nombre de les contribucions literario-periodístiques que el tema suscità en els anys vint i trenta. I vull il·lustrarles amb alguns exemples prou coneguts: *Ten Days that shock the World* (1919), de John Reed; *Mi viaje a la Rusia soviética* (1921) de Fernando de los Ríos; *Viatge a Rússia* (1925), de Josep Pla; el *Moskauer Tagebuch* (1926-1927) [1980] de Walter Benjamin; i *Retour de l'URSS* (1936), de André Gide. Són alguns dels literalment milers de llibres que la revolució soviètica provocà fins el 1945, en aquella lluna de mel entre l'esperança i la voluntat de reforma social, que va provocar un capítol de l'anomenat pelegrinatge polític.

El nombre de viatges a Rússia en els anys posteriors a la Revolució, és immens i monòton com la mateixa estepa russa, però d'un atractiu innegable, ja que la devoció que suscità en un moment determinat responia en bona mesura a una curiositat desviada o a l'obsessió del pelegrinatge polític. El tema és de proporcions descomunals, perquè el país tenia en aquell moment un gran atractiu per centenars de viatgers il·lustres, els quals es van sentir obligats a escriure el seu 'informe personal' de la revolució en acció; però també el tema resulta d'una gran monotonia, perquè els resultats de tants viatges són gairebé sempre ben poc originals, i les repeticions que observem en aquests llibres són impressionants. Aquest

«Rivista italiana di studi catalani» 1, 2011, pp. 13-26.

detall és verament sorprenent. Gairebé tots aquests llibres presenten dues curioses diferències respecte al format habitual en la literatura de viatges: no tenen fotografies, ni mapes o il·lustracions, i estan complementats amb uns voluminosos apèndixs, que contenen discursos, estadístiques, o còpia de documents oficials, que pretenen 'il·lustrar' allò que l'autor percep com la gran diferència entre el 'seu' món (el seu i del lector) i el que ha observat. L'operació, de descoberta del món i d'un mateix, que s'opera en el viatge resta considerablement limitada en les visites a l'URSS.

Viatjar és una experiència que s'ha associat des de temps immemorials amb transformacions i canvis. Qui viatja s'aparta d'un espai conegut i s'interna en un món caracteritzat pel xoc constant amb l'ignot, i s'endinsa en el territori de l'aventura. Els viatges són diversos, però sempre de gran intensitat. I s'inicien per raons de totes espècies: el dels pelegrins religiosos o artístics – els 'turistes' moderns –, els exploradors medievals i renaixentistes, o els dels il·lustrats i la gent vuitcentista, o els que han patit persecució per motius polítics o religiosos. Per a tots ells, el viatjar ha representat la possibilitat de modificar de manera substancial la seva existència a través del coneixement d'altres móns¹.

La literatura, a través de gèneres tradicionals, o de l'adaptació de diversos elements d'ells (diari, carta, narració, etc.) per reproduir l'efecte del viatge, la situació particular que aquest comporta, ha contribuït enormement a desenvolupar aquesta possibilitat. En molts textos el motiu del viatge és l'element decisiu, que afecta el desenvolupament de personatges i accions. A *The Tempest*, de William Shakespeare, Pròsper, el duc de Milà, i la seva filla Miranda fugen d'un Nàpols tenebrós per trobar refugi en una illa encantada. L'Odissea és la història de les dificultats que ha de vèncer Odisseu per aconseguir el seu retorn a la llar i retrobar-se amb Penèlope. El viatge ha servit en molts casos per constatar la qualitat (i excel·lència) de la situació pròpia – casa i país – i la inutilitat de buscar alternatives. Tal com recorda Kavafis en un vers famós, «On tu vagis, la teva ciutat anirà», ja que, sovint, al viatjar arrosseguem amb nosaltres limitacions i prejudicis que condicionen la nostra percepció del desconegut. S'emet un judici des d'una perspectiva imposada, la del viatger, que

¹ G.E. GINGRAS, *Travel*, in *Dictionary of Literary Themes and Motifs*, ed. J.C. Seigneuret, Greenwich, Greenwood Press, 1988, s.v. *travel*, pp. 1292-1331, a les pp. 1293, 1304; W. LÖSCHBURG, *Von Reiselust und Reiseleid. Eine Kulturgeschichte*, Frankfurt, Insel Verlag, 1977.

«Back from the USSR»

37

forçosament presenta una visió distorsionada i subjectiva del nou món. El viatge, en fi, com ha demostrat Bakhtin, és el nucli d'un concepte crític, com és el de 'cronotopos' (la particular relació espai-temps que s'expressa en la literatura²), i també una activitat literària de notables dimensions; real o fictícia, a través de la imaginació o com a reflex d'experiències reals, que ocupa una zona sòlida de l'activitat dels escriptors, i en alguns casos arriba a ser la seva fórmula expressiva fonamental, tal com va succeir en el cas de l'escriptor català Josep Pla.

La particular unitat del text ve determinada pel fet que el viatge constitueix una unitat de sentit en el decurs d'una vida. Així constatem unes variants importants respecte a altres gèneres autobiogràfics (o, fins i tot, respecte a altres textos de ficció): el pes del protagonista del viatge, i de les raons íntimes que l'empenyen a allunyar-se del seu món, les particularitats temàtiques que condicionen una força en l'obertura (la justificació que motiva el viatge) i el final (la valoració del que s'ha après), alguns detalls formals, com ara la tendència – conscient i confessada – al plagiat, també és característica la relació entre temps i espais, i la reflexió metaliterària sobre el llibre que s'escriu.

El llibre de viatges té una forma particular, però com passa en altres casos de la literatura autobiogràfica, és produït mitjançant la contaminació d'altres subgèneres: són cartes (com les que enviava Pedro Salinas des dels seus viatges), o anotacions d'un diari (com en el cas de Benjamin), o articles periodístics, derivacions de l'assaig (com els que enviava Josep Pla a diaris barcelonins), o directament, són un capítol d'unes memòries (com la narració que va escriure Francesc Cambó de les seves navegacions estivals). En tots els casos són impressions calidoscòpiques que es fixen en experiències concretes a partir del fil conductor, l'interès que els porta a allunyar-se de casa. La pròpia experiència del viatge, una *tranche de vie*, actua sobre la disposició del text. L'aventura és definida per la seva pròpia capacitat, tot i ser aïllada i accidental, de generar necessitat i sentit. Un fet es converteix en una aventura quan es compleixen almenys dues condicions: és una organització específica amb algun sentit important, amb un inici i un final definits, i, malgrat el caràcter accidental, és a dir de l'extraterritorialitat respecte a la continuïtat de la vida, l'esdeveniment resulta connectat amb el caràcter i la identitat del que viu aquella vida. I això passa, com ha escrit Simmel, «in einem weitesten, die ratio-

² Cfr. M.M. BAKHTIN, *The Dialogic Imagination*, Austin, University of Texas Press, 1987, p. 84.

naleren Lebensreihen übergreifenden Sinne und in einer geheimnisvollen Notwendigkeit zusammenhängt»³. La singularitat de l'experiència condiciona les particularitats del text. Perquè el viatge té un principi i un final molt més pronunciat que altres experiències. És com una illa en la vida que determina l'inici i el final d'acord amb unes normes pròpies. Per això el filòsof alemany Simmel destaca l'existència d'una afinitat entre l'aventurer i l'artista. Tots dos extreuen conseqüències de l'experiència percebuda, separant-la de tota la resta i donant-li una forma autosuficient, definida internament.

El viatger és un personatge que adopta una actitud davant la vida que es pot confondre amb la d'un aventurer, perquè compleix amb alguns dels requisits adduïts per Georg Simmel: «Und zwar ist nun die Form des Abenteuers, im allerallgemeinsten: dass es aus dem Zusammenhange des Lebens herausfällt»⁴. Un viatge, o una aventura, formen part de la nostra existència, però al mateix temps succeeixen fora de la monotonia de la vida. Per la seva situació en la vida psicològica, el record d'una aventura tendeix a tenir la qualitat d'un somni i pot arribar a semblar una experiència que li ha passat a una altra persona. Pot ser que aquest aïllament de l'experiència produeixi el desig de evocar i de passar-la al paper imprès.

Llibres com aquests ens fan plantejar una pregunta elemental: qui viatja? Com demostren els textos aquí seleccionats, els viatgers poden ser de diverses espècies: un aventurer educat al Harvard de l'època de T.S. Eliot, amb aspiracions de periodista sensacionalista, autor d'un llibre de reconegut prestigi, *Insurgent Mexico* (1913), producte de la seva amistat personal amb, i la devoció per, Pancho Villa; les impressions d'un catedràtic i diputat socialista espanyol; un periodista que, finançat per la tertúlia a l'Ateneu Barcelonès del doctor Joaquim Borralleres, acceptà el repte d'informar en directe sobre la revolució; un filòsof que, seguint un amor no excessivament correspost, tingué ocasió de situar-se a l'interior de la revolució; i un escriptor amb inquietuds polítiques i socials, que ja havia escrit força sobre Rússia abans de viatjar i de conèixer-la en directe. Per què viatgen a l'URSS? Detectem aquí tres raons ben establertes: la

³ «En un sentit ampli, transcendent, per una necessitat misteriosa, l'estretor dels aspectes més racionals de la vida». Cfr. G. SIMMEL, *Das Abenteuer*, in *Philosophische Kultur*, Berlin, Verlag Klaus Wagenbach, 1983, pp. 12-26, a p. 16.

⁴ «Més exactament, la forma més generalitzada d'aventura és donar-li l'esquena a la monotonia de la vida». Cfr. G. SIMMEL, *Das Abenteuer*, cit., p. 13.

«Back from the USSR»

39

curiositat (i la voluntat d'informar), la necessitat de fugir, i el deure moral o la necessitat d'explicar unes realitats que han trastornat la intimitat del viatger. Hi ha, doncs, una gradació des de l'àmbit més privat, fins al més públic i general.

Una de les característiques del viatge és que és viscut per qui el realitza com una mena d'exili de les condicions normals de la seva existència. El viatger és com un 'milionari en temps', que viu en una situació anòmala. Aquest fet és encara més exagerat en el cas del turista, que té unes motivacions elementals: vol elevar el seu estatus social i tranquil·litzar la pròpia inquietud social, pot intentar convertir en realitat les fantasies de llibertat eròtica, i, el més important, obtenir el plaer secret de momentàniament veure's com a part d'una classe superior a la seva, fingir el rol de 'comprador' i de gastador, la vida es converteix significativa i excitant només quan exerceix el poder d'escollir allò que vol comprar⁵. El viatger és gairebé sempre més ric i més lliure que l'habitant del lloc que visita. Els viatgers a l'URSS són acceptats entre els 'visitats' sense cap mena de problema, com un ésser aliat a la tribu: Josep Pla i amb ell tots els seus companys de viatge, poden visitar com 'capitalistes' un país 'comunista'. El viatger pot tenir temptacions d'incorporar-se a altres costums de vida, però sempre sap tornar enrera, ja que té la garantia d'un bitllet de retorn. Aquesta 'reacció' és allò que facilita l'impuls per escriure el llibre, que, d'una altra manera, seria impossible. Perquè, malgrat que sembli paradoxal, podem afirmar que aquest llibre de viatges neix en molts casos del menyspreu i del rebuig del lloc visitat: la cultura, les formes de vida, la gent que hi viu.

Sovint el llibre de viatges serveix per fer un retrat subtil de la pròpia societat des d'una perspectiva llunyana, aprofitant al mateix temps la deformació que proposen dues realitats tan diferents en ser presentades en contrast. Dos exemples: les *Lettres persannes* de Montesquieu o el *Candide* de Voltaire. Llibres de filòsof que analitzen en profunditat la pròpia societat reflectida en el mirall imaginari i aparentment neutre dels problemes d'unes civilitzacions primitives. Sense arribar a aquest plantejament, Pla reflexiona sovint sobre les diferències entre la realitat que coneix a l'URSS i la que ha deixat enrera, al propi país. Això és per efecte del contrast, un dels recursos retòrics més freqüents en aquest tipus de text. Pla vol oferir un testimoni de primera mà: «és idiota de perdre el

⁵ Cfr. P. FUSSELL, *Abroad. British Rary Traveling Between the Wars*, Oxford, Oxford University Press, 1980, p. 42.

temps llegint descripcions literàries escrites del bulevard estant»⁶. Contra les visions sectàries i deformadores escriu que «hom es pot disposar a comprendre un xic l'URSS amb un criteri completament independent de qualsevol proselitisme»⁷. Però en el moment d'opinar sobre l'estat dels pagesos, li surten els prejudicis del seu país – i comarca – d'origen: «Així i tot, els pagesos sempre es queixen. A tot arreu són iguals. No estan conformes amb cap fórmula que no sigui la propietat romana de la terra»⁸.

Una de les particularitats del viatge a l'URSS, del que aquests llibres serveixen de testimoni, és el fet de no reflectir amb gaire detall l'anècdota del viatge físic. Es passa de seguida a un nivell de viatge i de realitat més intel·lectual, des del qual es judica, segons la pròpia experiència o la ideologia política de qui escriu, la situació de l'URSS. El text s'omple de majúscules i de judicis: «Rusia no ha podido, no, romper con la historia, y al realizar su Revolución, llena de grandezas y nobles afanes, ha disuelto los restos feudales que en ella existían, como lo hicieron antaño los demás pueblos»⁹, ens recorda Fernando de los Ríos. André Gide adopta un to de gran simpatia: «En contact direct avec un peuple de travailleurs, sur les chantiers, dans les usines ou dans les maisons de repos, dans les jardins, les 'parcs de la culture', j'ai pu goûter des instants de joie profonde. J'ai senti parmi ces camarades nouveaux une fraternité subite d'établir, mon coeur se dilater, s'épanouir»¹⁰. Josep Pla afegeix des d'una perspectiva més escèptica: «L'experiència comunista és [...] el primer assaig d'occidentalització a fons que suporta aquest poble»¹¹. O encara: «M'agradaria d'arribar a vell per veure el desenllaç de totes aquestes coses tan curioses»¹².

En les pàgines de presentació d'aquests llibres es concentren alguns dels secrets que s'amaguen darrera l'aventura viscuda. Reed confessa obertament: «This book is a slice of intensified history – history as I saw it. It does not pretend to be anything but a detailed account of the November revolution»¹³. No amaga el caràcter testimonial, directe, ja

⁶ Cfr. J. PLA, *Viatge a Rússia*, Barcelona, Edicions Destino, 1990, p. 20.

⁷ Cfr. J. PLA, *Viatge a Rússia*, cit., p. 20.

⁸ Cfr. J. PLA, *Viatge a Rússia*, cit., p. 72.

⁹ Cfr. F. DE LOS RÍOS, *Mi viaje a la Rusia soviética*, Madrid, Alianza Editorial, 1970, p. 243.

¹⁰ Cfr. A. GIDE, *Retour de l'URSS*, Paris, Gallimard, 1936, p. 19.

¹¹ Cfr. J. PLA, *Viatge a Rússia*, cit., p. 157.

¹² Cfr. J. PLA, *Viatge a Rússia*, cit., p. 154.

¹³ Cfr. J. REED, *Ten Days that shock the World*, New York, The Modern Library, 1934, p. VII.

«Back from the USSR»

41

que el seu no és, exactament, un exemple 'pur' de llibre de viatges, sinó més aviat un testimoni des de l'interior. Són apunts i confessions d'un testimoni directe dels dies de la Revolució. En el seu llibre domina la forma del diari; el diari comença després de tres capítols d'introducció. En el cas d'André Gide, des de les primeres pàgines el llibre respira un to de gran cordialitat, a partir de mots que ens situen en l'àmbit de l'afecte personal. Són expressions com «admiration, amour, expérience [...] qui nous gonflait le cœur d'espérance»¹⁴, «une terre où l'utopie était en passe de devenir réalité»¹⁵. Té un inici gairebé poètic, confirmat per la devoció que havia desvetllat en ell i alguns dels seus coetanis la revolució: «Qui dira ce que l'URSS a été pour nous? Plus qu'une patrie d'élection: un exemple, un guide. Ce que nous rêvions, que nous osions à peine espérer mais à quoi tendaient nos volontés, nos forces, avait eu lieu là-bàs»¹⁶. El llibre de Gide és també un llibre de viatges atípic. Ell el planteja com una seguit de «réflexions personnelles sur ce que l'URSS prend plaisir et légitime orgueil à montrer et sur ce que, à côté de cela, j'ai pu voir»¹⁷. Però, malgrat tot, es deixa envair pels 'tics' del subgènere. La visió que té Gide és d'una poetització extrema. Es permet jocs de paraules (de connotacions polítiques extremadament perilloses) o descripcions gairebé líriques:

De Léninegrad j'ai peu vu les quartiers nouveaux. Ce que j'admire en Léninegrad, c'est Saint Pétersbourg. Je ne connais pas de ville plus belle; pas de plus harmonieuses fiançailles de la pierre, du métal et de l'eau. On la dirait rêvée par Pouchkine ou par Baudelaire. Parfois, aussi elle rappelle des peintures de Chirico¹⁸.

Josep Pla va publicar les seves impressions en una sèrie d'articles, en el diari barceloní *La Publicitat*. Convertit en llibre, aquest té dues parts molt diferenciades. En una es limita a repetir informació que copia dels pamflets que llegeix; en l'altra introdueix el comentari i les impressions personals. El resultat més evident i espectacular és un llibre de viatges atípic. Fascinant. Perquè Pla féu el viatge amb Eugeni Xammar, un altre gran periodista i es van creuar en el camí amb Walter Benjamin. L'a-

¹⁴ Cfr. A. GIDE, *Retour de l'URSS*, cit., p. 11.

¹⁵ Cfr. A. GIDE, *Retour de l'URSS*, cit., p. 15.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Cfr. A. GIDE, *Retour de l'URSS*, cit., p. 16.

¹⁸ Cfr. A. GIDE, *Retour de l'URSS*, cit., p. 35.

tenció característica al detall resulta extremadament útil en rellegir aquest text amb la perspectiva de la *Perestroika* i la desaparició de la Unió Soviètica. Tot allò que podia semblar excessivament prolix, de sobte, amb els esdeveniments posteriors a 1989 va esdevenir actualitat vibrant.

En el diari de Benjamin reconeixem la particularitat d'aquest tipus de textos: ha estat escrit des del present. A més, és un viatge problemàtic des d'un punt de vista estrictament personal. Ens assabentem dels afers sentimentals del cor del filòsof, més que no pas dels afers de la Rússia soviètica. I això és presentat amb una crueltat una mica sorprenent. No és fins el tercer dia d'estada que no decideix d'aturar-se un moment i escriure «Einiges zur Signatur von Moskau»¹⁹. Tres dies més tard té ocasió d'escriure unes notes magistrals sobre l'arquitectura de Moscou. Però era evident que en aquell moment no era allò que més li interessava. Se sentia més atret per Asja Lacis, la qual el defugia, a qui dedica bona part dels comentaris del diari. L'atenció del llibre es concentra en aquesta persecució infructuosa de la dona que estima.

El viatger cerca els elements característics arreu on va. I això té una repercussió en un fixar l'atenció en tot allò que és més diferent del seu món de provinença, de la seguretat d'allò que coneix bé. Fernando de los Ríos, poc després d'arribar a Petrograd ho endevina:

Casi todo el mundo lleva un saco a la espalda; esta imagen de hombres, mujeres y jóvenes con un bulto de tela tosca, de yute o cáñamo, no podrá fácilmente olvidarla quien haya visitado la Rusia actual. En muchas personas, especialmente señoras no acostumbradas y de alguna edad, se observa a menudo un gesto de fatiga y dolor que impresiona²⁰.

Aquests comentaris estan sovint tocats per la desconfiança. En comprovar que hi ha diferències entre els vestits de la gent, gairebé llampants els d'alguns, estripats els de molts altres, de los Ríos es pregunta: «¿Son los restos de la antigua desigualdad o un indicio de que ésta pervive en el actual régimen?»²¹.

Pla, com els altres viatgers reportats aquí, ens presenta la situació de l'URSS en els inicis. Evoca una Rússia soviètica, que és encara un projecte, ja que està iniciant la recuperació de l'economia de guerra que havia

¹⁹ «Alguns mots sobre les característiques de Moscou». Cfr. W. BENJAMIN, *Moskauer Tagebuch*, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1980, p. 26.

²⁰ Cfr. F. DE LOS RÍOS, *Mi viaje a la Rusia soviética*, cit., p. 53.

²¹ Cfr. F. DE LOS RÍOS, *Mi viaje a la Rusia soviética*, cit., p. 52.

dominat els primers anys de la revolució, i s'acaba d'estrenar la Nova Política Econòmica. Era, doncs, un moment de somni – Stalin, era tan sols secretari del Partit Comunista –, molt abans de les sinistres realitats que havien de produir-se després. Pla, com gran observador que era, curios impenitent, es fixa en els petits detalls: el país no té gent vestida de rics, li sorprèn la immensitat del paisatge o l'abundància de llibreries. Sovintegen els comentaris escèptics. Però té el mèrit de reconèixer els canvis positius introduïts per la revolució. En altres ocasions els seus comentaris poden tenir un valor premonitori: «És probable que, a distància, la Revolució russa no quedi més que com un fantàstic canvi de personal i com una inversió del significat verbal de les paraules»²². És la visió del profeta, que en aquell moment devia tenir per a molts una flaire de reaccionarisme cavernícola, però que des del nostre present, setanta anys més tard, adquireix un aire de fina intuïció de polítòleg.

I és que aquesta sembla ser la gran veritat dels llibres examinats aquí: tots inclouen la història d'una decepció. Gide s'acomiadà del país emprant els seus termes lírics habituals: «Mais, autant que le plus lumineux, ce que je pouvais voir ici de plus sombre, tout m'attachait, et doulousement parfois, à cette terre, à ces peuples unis, à ce climat nouveau qui favorisait l'avenir et où l'inespéré pouvait éclore... C'est tout cela que je devais quitter»²³. Josep Pla reconeix haver viscut uns moments difícils: «Com tothom que ha anat a Rússia he passat per una gran crisi: no m'he pas deixat emportar per la primera impressió, perquè he considerat que la missió que tenia era la de comprendre»²⁴. Walter Benjamin, després d'un comiat molt fred que li dispensa Asja, abandona la ciutat plorant: «Mit dem grossen Koffer auf meinem Schosse fuhr ich weinend durch die dämmernden Strassen zum Bahnhof»²⁵.

Aquests són llibres que podem trobar de vegades a les llibreries de costat a les guies, útils, però sense substància. Són més a prop del consell de l'amic, o del bon llibreter. Són llibres de viatges, selectes i especialitzats, que presenten una visió interna, i molt més atractiva de l'experiència de visita a l'URSS. Com ha indicat Paul Fussell hi ha diferències importants entre l'exploració, el viatge i el turisme. I aquestes són

²² Cfr. J. PLA, *Viatge a Rússia*, cit., p. 174.

²³ Cfr. A. GIDE, *Retour de l'URSS*, cit., p. 91.

²⁴ Cfr. J. PLA, *Viatge a Rússia*, cit., p. 183.

²⁵ «Agafant la meua gran maleta amb les meves cames, vaig caminar plorant pels carrers fins a l'estació». Cfr. W. BENJAMIN, *Moskauer Tagebuch*, cit., p. 176.

útils per distingir tres moments de la història del viatge i tres classes socials que l'han practicat. En el Renaixement la noblesa explorava; en el segle XIX i a inicis del segle XX, la burgesia viatjava; i en el període posterior a la segona guerra mundial, que ha estat dominat pel proletariat es fa turisme²⁶. El pobre turista de la segona meitat del segle XX s'assembla cada cop més a un pelegrí civil, cercant sempre runes i museus, les relíquies d'un culte 'culturalista', i acomplint promeses: l'exotisme dels països del tercer món, la sacralització de l'art en els museus més famosos. Necessita, és clar, llibres d'orientació per a la seva salut espiritual, breviaris que continguin les oracions – receptes? – adequades. D'aquí el triomf del llibre de viatges en tres formes complementàries: la guia, el viatge literari, el viatge moral, interior. Els exemples examinats aquí són, d'altra banda, exemples de viatges reals, amb una mica de regust romàntic.

En el llibre de viatges hi ha un diàleg elemental, entre el llibre que es construeix durant el viatge i la guia, més prosaica, que li serveix de punt de referència o llibres d'altres viatgers que han fet abans el mateix recorregut. Però aquest gest té en aquests textos dels viatges a l'URSS un paper essencial. El viatger actua com un turista amb l'ajut d'un predecessor. Com va escriure Jean Rousset: «les voyageurs s'appuient sur des guides, qu'ils citent, qu'ils démarquent, qu'ils critiquent volontiers»²⁷. Aquesta actitud i activitat desemboca directament en el plagi. El conegut aforisme orsià «tot allò que no és tradició és plagi»²⁸, esdevé un *mot d'ordre* per als autors d'aquests textos. El viatger s'informa prèviament, arriba, i aquelles lectures anteriors s'endevinen en el text que escriu, còpiades literalment o incorporades de manera més o menys conscient. És a dir, plagiades.

En el cas dels viatgers al país dels Soviets, no utilitzen guies, perquè no existien, però utilitzen per acomplir aquesta funció informativa i que provoca el plagi, els informes 'oficials' que rebien de les autoritats, i que per la seva originalitat, són incorporats en molts casos com a apèndix. Aquests textos demostren fins a quin punt el viatger se sent insegur i això provoca que el seu text final sigui molt proper a un informe. Suprimeixen molt del caràcter més literari, d'evocació de, o reacció davant,

²⁶ Cfr. P. FUSSELL, *Abroad. British Rary Traveling Between the Wars*, cit., p. 39.

²⁷ Cfr. J. ROUSSET, *Lecture d'un ville: Les guides de Rome au XVIIIe siècle*, in *Le lecteur intime: de Balzac au journal*, Paris, J. Corti, 1986, p. 126.

²⁸ J. VALLCORBA, *Noucentisme, mediterraneisme i classicisme. Apunts per a la història d'una estètica*, Barcelona, Quaderns Crema, 1994, p. 63.

«Back from the USSR»

45

allò que veuen, un dels trets més genuïns del llibre de viatges. Hi ha dos tipus de cites incorporades al text del viatge: les que serveixen per demostrar l'autenticitat de l'experiència (converses, llargues citacions de documents, citacions dels diaris i les notes que han escrit mentre viatjaven); i les que contenen una marca de cultura i invoquen un altre tipus de referència, tradició o intertextualitat²⁹. La combinació de les dues fonts produeix la característica alternança en el llibre de viatges entre la primera i la tercera persona.

Josep Pla va combinar dos tipus de fonts d'informació: els textos oficials, els quals en general són de caràcter precís i tècnic. Això provoca un text monòton, en una barreja de l'estil d'un Baedeker o una *Guide Bleu*; i el d'un resum de caràcter enciclopèdic; i les que va obtenir de primera mà, que en aquest cas eren proporcionades per un català que vivia instal·lat a Moscou, el mític Andreu Nin. La incorporació del comentari personal o del contrast amb un altre periodista té – per al lector – un valor de confidencialitat, la notícia – aparentement – privada.

André Gide es cita sovint a ell mateix: compara allò que havia escrit a França, abans del viatge, i la sorpresa davant la realitat que observa. John Reed efectua una operació gairebé avantgardista: barreja contínuament, en un efecte de *collage*, anuncis propagandístics, manifestos, articles dels diaris. I és l'únic que els reproduïx en facsímil en el seu llibre, com una mena de fotografies del viatge.

Hi ha un aspecte paradoxal en el llibre de viatges: és un text que es nodreix d'evidències reals, però alhora té un sentit espiritual. Com ha dit Fussell:

The travel book authenticates itself by the sanction of actualities – ships, trains, architecture, curious food. At the same time it reaches in the opposite direction, most often to the generic convention that the traveling must be represented as something more than travelling, that it shall assume a meaning either metaphysical, psychological, artistic, religious, or political, but always ethical. A travel book is like a poem in giving universal significance to a local texture³⁰.

²⁹ Cfr. I. GRUDZINSKA GROSS, *Stendhal, Travel Writing, and Plagiarism*, in «Nineteenth-century French Studies», XVIII, 1-2, 1989-1990, pp. 231-235, a p. 231.

³⁰ «El llibre de viatges s'autocertifica a partir de constatar l'evidència: vaixells, trens, arquitectura, menjars exòtics. Al mateix temps s'allunya de la realitat, sovint fent ús de la convenció genèrica que el viatge és més que un viatge, que ha de tenir un sentit metafísic, psicològic, artístic, religiós o polític, però sempre moral. Un llibre de viatges és com un poema, perquè dona un sentit universal a un element local». Cfr. P. FUSSELL, *Abroad. British Rary Traveling Between the Wars*, cit., p. 214.

Això ens fa destacar la significació dels mitjans de transport. Per a nosaltres tenen un valor que limita amb la fascinació. Malgrat tot, sempre hi ha alguna reflexió a propòsit dels mitjans de transport utilitzats i de llur sentit, ja que és l'instrument essencial per tal que el viatge es pugui realitzar, i gairebé sempre aquesta evocació suscita la dels companys de viatge, els que han compartit l'únic espai comú, ínfim, i que els ha mantingut en contacte, encara que només sigui de forma mental, amb el lloc d'origen, i la possibilitat més o menys declarada del retorn.

Josep Pla s'endinsa en la Rússia soviètica i resta molt sorprès davant l'aspecte de la gent, o de les sensacions que experimenta davant l'espai que contempla: «La sensació dominant del viatge és, però, una sensació que jo no havia sentit mai: la sensació de la immensitat del paisatge. Tot es troba, relativament a les coses nostres, multiplicat per deu: les distàncies, els pobles, les perspectives, les coses»³¹.

El viatge és – he dit abans – com una aventura. O el viatge és com una experiència del coneixement i marca l'inici d'una transformació. Viatges a una altra casa, a la ment de qui l'escriu, a l'interior de nosaltres mateixos. Aquestes són algunes de les temptacions inasolibles que presenten els viatges 'autèntics', no turístics, per a nosaltres, lectors que vivim en un temps en el qual ja no és possible el viatge amb alguns components mínims d'aventura i descobriment. D'emoció. Quan ja no ens queda sinó el turisme, en compensació, encara podem experimentar alguns beneficis del viatge gràcies a un intermediari: l'escriptor de llibres de viatges, dels quals encara queden exemplars aïllats com Paul Bowles o Bruce Chatwin. En la seva companyia s'aconsegueix encara el disseny que expressava Gaziél: «Viatjant per un país, sobretot per les seves entranyes, no mirant-li els ulls ni la cara, s'aprenen més veritats definitives que llegint i especulant sobre els llibres»³². En el viatge, (com en el turisme) es percep l'eco d'una activitat heraclitiana. La vida quotidiana és monòtona i reiterativa per excel·lència, perquè cada dia (setmana, mes, any) tendim a repetir les mateixes accions, o tornem per un efecte d'espiral al lloc on érem. El viatge és una petita illa de temps irrepetible. No podem tornar a fer les fotografies que hem oblidat de fer, tornar a viure el record, no podem mai tornar enrera. Per això la conservació del record a través de l'escriptura pot arribar a ser fonamental. Per al viatger i per al seu lector.

³¹ Cfr. J. PLA, *Viatge a Rússia*, cit., p. 29.

³² Cfr. GAZIEL (A. CALVET), *Tots els camins duen a Roma. Història d'un destí (1893-1914)*. *Memòries*, Barcelona, Ediciones 62, 1981, vol. II, p. 93.

En aquest conjunt mereix una menció a part la sèrie d'articles que Josep Roth va publicar al *Frankfurter Zeitung* el 1926 i 1927, i que no van ser recopilats en llibre fins a cinquanta anys més tard, el 1976³³. Són sens dubte una col·lecció excepcional. Òbviament pel grau d'observació i les extraordinàries dots com a escriptor de Joseph Roth, però molt més per com s'allunya d'aquest grup de llibres aquí examinats. La diferència més fonamental la constatem en la profunditat de la seva visió. Deriva aquesta d'un coneixement envejable de la cultura russa i un domini gairebé nadiu de la llengua. La seva no és la visió d'un convençut militant ni la d'un escèptic que endevina signes de la futura derrota. És un viatger del carer, que parla de tu a tu amb el país i ens dóna un testimoni fiable. La seva és una mirada profundament tendra, matisada per un fort sarcasme corrector. Aprecia allò impossible de la revolució i de la instauració d'un nou ordre, anunciant gairebé sense saber-ho, algunes de les raons del desastre futur de l'experiment soviètic. És conegut l'aforisme que va comunicar a Walter Benjamin quan es va creuar amb ell a Moscou: havia sortit d'Alemanya com bolxevic però tornava com monàrquic. Davant la inspecció meticulosa a què són sotmesos els bagatges dels viatgers del tren exclama: «sembla que això no sigui una frontera entre dos països, això és una frontera entre dos mons»³⁴. Davant l'allau d'estadístiques incomprensibles i difícilment desxifrables, es burla del fanatisme de l'estadística i de la seva possible utilitat. Critica als diaris per raons que serien aplicables als mass media del present: els falta independència del govern, dependència del lector i coneixement del món³⁵. Curiosament, també aquest viatger deixa permear la seva visió de la revolució pel color de la seva obsessiva visió de l'Europa d'entreguerres: la desaparició de l'Imperi Austro-hongarès. La seva gran crítica de la revolució es fonamenta en l'arribada d'un nou tipus de burgès, semblant i diferent al d'abans, en un país on només hi havia noblesa.

El viatge – de descobriment, d'exploració i d'explotació – ha tingut un paper fonamental en la conquesta de nous espais i en la formació d'una mentalitat moderna. El viatge planteja una doble desfilada: noves sensacions i experiències, els nostres paisatges coneguts, els éssers humans que configuren l'espai de la quotidianitat, es presenten davant del viatger

³³ Cfr. J. ROTH, *Viaggio in Russia*, Milano, Adelphi, 1981.

³⁴ Cfr. W. BENJAMIN, *Moskauer Tagebuch*, cit., p. 26.

³⁵ Cfr. W. BENJAMIN, *Moskauer Tagebuch*, cit., p. 122.

que observa, en actitud més o menys pacífica, receptiva. Però li succeeix així perquè no s'ha mogut. Perquè ell ha estat el primer a desfil·lar i provocar la situació que facilita l'aventura i el coneixement. I es converteix, també, en un cant a la llibertat, en un moment – abans del 1945 – en el qual ja s'albirava l'amenaça del control directe (passaports, divises, duanes) o de les excursions amb guia. Segons el sociòleg Paul Hollander, els visitants de l'URSS dels anys trenta van ser enganyats «not necessary by staged events» (com sí volia el panfletarisme simplista del dibuixant Hergé), sinó per

fake settings, or the unrepresentative sampling of the sights, but by the overall image of Soviet life and society conveyed to them. The Soviet case at any rate makes clear that 'being on the spot' and 'seeing things for oneself' are not a guarantee or sufficient condition for assessing accurately the nature of a country and its social system³⁶.

Els viatgers han estat acusats en general de treure conclusions després d'un viatge massa breu i per un territori molt limitat. El viatgers que van anar a Rússia van tenir el problema afegit d'enfrontar-se amb un territori immens amb dotzenes de llengües diferents i cultures nacionals molt diversificades. Quina imatge, doncs, ens poden transmetre? Tots tenen, certament, un component utòpic: cerquen l'espectacle de la revolució, de la societat ideal i tornen, *back from the USSR*, amb un equipatge carregat d'opinions modificades. I equivocades. Més que no pas en altres tipus de viatges, les idees preconcebudes que arrossegueu a la maleta els impedeixen de copsar la diferència. Viatgen amb els ulls clucs, només veient (reaccionant a) la realitat segons el color de la ideologia personal. Viatge inútil que representa un guany limitat en l'aventura del coneixement.

³⁶ «No necessàriament per actes preparats» [...] «la imatge global que perceben en la vida i la societat soviètica. El cas soviètic fa evident que 'ésser en el lloc' i 'veure les coses per un mateix' no són cap garantia o condició suficient per captar de manera acurada la naturalesa d'un país i del seu sistema social». Cfr. P. HOLLANDER, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928-1978*, Oxford, Oxford University Press, 1991, p. 19.

